

Berastegi 1823: “Berso berriac”

PATZIKU PERURENA*

Norbaitek eskuz idatzitako bertsopaper zahar batzuk ekarri zizkidan Berastegitik, joan den hilbeltaan, Buzitiñeneko seme Javier Salbarredi adiskideak. Deustarako balio zutela uste banuen, non edo han argia emateko sueto.

Kopiak atera eta, paperak itzuli ere bai nik, handik hogeialdira edo. Harrezkeroztik askotan hizketatu gara elkarrekin, eta beti ailego bera Javierrek: *ezer egiñ al dek papertzar aikin*, despreziatuak baneuzka bezala edo. Nik ezetz, egoteko lasai, ailegatuko zaiela eguna.

Baita ailegatu ere. Ondoren datorren bertsopaper hauxe baituzu, Javierrek ikasminuz Berastegitik ekarritako hura. Eskuizkribuan dauden bezalaxe pasa ditut nik bertsoak ordenagailura, egilearen garai hartako ortografia deustan ere ukitu gabe, ustez behintzat. Hori bai, zenbait izen eta esaera, neronek nabarmendu ditut beltzez, irakurleak segituan antzeman dezan zertaz ari diren bertsoak.

Edozein modutan, nere eskusartzeak edo hankasartzeak xehero aztertu nahiko dituenak, lan honen akaberan dauka faksimil osoa.

Orain, atsegin baduzu, leitu aurrena bertso guziak, eta gero segiko dugu berriketan, hor tartean ageri den hainbat kontu ttiki jakingarriz:

BERSO BERRIAC

1

Oraingo pasadizoa
nai nuque declaratu
izango dala derizat
ni ceñec amparatu
biñipiñ lagun guchic
ez nabe encargatu:
ez naizela galduco
nai badet empeñatu
cerbait iceguin gabe
ez ninteque gueratu

2

Milla ta zorcireunda
obei garren urtean
¡O cer penac sortu ciran
jendearen artean!
cristandadea besteric
ezan erreinu batean
jangoicoaren leguea
arturic oin pean
postura onetan luzaro
gu ecin gueundezquean.

* Idazle/Escritor.

3

Au zan Marchoco illaren
 bederaci-garrena
erregue juramentura
 obligatu zutena
 publicatu cioten
 bere bicia pena
 ezpazuen eguin nay
 aguincen ciotena
 orduban cumplitu zuten
 zori gaiztoco lema

5

Erregutu jesusi
 ceñec bere partetic
 len bailen libra dezala
 trance orretatic
 falta degun artean
 au bere parajetic
 sebuero izango guera
 paquea izatetic
 sin causa ezaigu irten
 guizon ori echetic

7

Oso galdu ez dedin
 gure nacioa,
 condenatu dezagun
 constitucioa,
 libertade gaizto ta
 droga ta sesioa
 ori da legue orrec
 dacarren lecioa
 berriz ere bearco da
 inquisicioa.

9

Guztien aguintari da
duque angulema
 gauzac componcen dabil
 aldan ondoena
 aren contra ciranac
 daducaten pena
 iñundic ecin eguin
 berac nai duena
 juezac emango du
 bear dan ordena.

4

Beti presidioan
 da gure **principea**
 numbait ezayo combeni
 gustoric izatea
 baldin posible bada
 biciric etorcea
 demboraz billatuco du
 onec bere cortea
 ordubanchen egongo da
 espanian paquea.

6

Estadu negargarrian
 bear guenduen jarri,
 lecu eman bacizayon
 constitucioari
 colorea eman arren
 gañetic edergarri
 religioric gabe
 izango guiñan sarri
 gauza ori sortu zutenac
 bastante dira larri.

8

Orain guizona franco
 badegu espanian
 esperanza onetan
 guiñaden aspaldian
 cergatican cebilzan
 chit asco picardian
 erdic eciñ fiatu
 echeco familian
 lanic asco baguenduen
 norc bere alderdian.

10

Alabatu dezagun
 gorostidi jauna
 Orrec mereci ditu
 onrra eta fama
 bera etorri zaigu
 franciatic aurrena
 obretan ezagun du
 quizon fiña dana
 ascoc icusi nai du
 zucen dabillena.

11

Chit da balientea
berorren batalloya
beren alde daucazquite
beac eta goya
jangoicoac emanic
orrelaco doaya
guero ere atera du
bere arrazoya
graciac emateco
orainchen da sasoya.

13

Arzaya ta Soroa
nundic ote dabilza
billa nabil arrastoac
atera albaninza
ecin cumplitu due
eman zuen iza
jangoicoac eztie eman
orrenbeste dicha
orain bijoaz *por alto*
mereci duen guisa

15

Beren capitanarequin
peseta bicoac
lapurretan eguiteco
gutziz ciran pijoac
bazuec pobreac ciran
besteac aundiscoac
aizaqui ona zuten
anchicen mendicoac
ezdituzte atera
prodijio gaiztoac.

17

Constituciozale
picaro ingratoac
lucifer eta Barrabaz
ciran becin gaiztoac
jan edan bicio gaizto
gañeraco jocoac
cumplituco bacidutzen
guri quendutacoac
eztaquit nola daduzcan
biciric jangoicoac.

12

Viva viva **Goristidi**
gure defensora
oy au guizon estimatu
pareric gabea
aspaldi iduqui det nik
bedorren galdea
cuidadotan beti nola
dabilen abadea
asco amparatu du
gure cristandadea

14

Orra irugarrena
orain **Asura** jauna
guizon abilla dala
izandu du fama
logratu izan balu
deseo zuana
laster galduco zuen
gure legue ona
baño beti esperanza
jangoicoagana.

16

Oraingo cenbat guizon
chit dira ajenteac
baña gure ezquera
arras inocenteac
ya franco icusi du
necazari jendeac
orobat adizen dira
beste trabajanteac
eztu ñorco ongui arcen
daducana quenceac.

18

Ñorco galdecen badu
peseta bicoaz.
aurtengo ardien guisa
diranac badijoaz
daño aundiric eztago
oyec izcutatuaz
oso ernegaturican
cebilzan jangoicoaz
notici obeac ditugu
(..?..) mendicoaz.

19
 Constitucio ori
 bijoa noramala
 erraz esan dezaquegu
 arrazoya dala
 cergatic atera zuen
 pensamentu argala
 aspaldian izan due
 bear aimbat gala
 orain cantacea due:
 viva **lairon tragala**.

20
 Orra orain obey verso
 sermoy baten pare
 oraingo ocasioac
 obligatu nabe
 iñorc eguin nai badu
 arrazoyen jabe
 miñ artuco duenac
 nosqui badirade
 orra nic declaratu
 errecelo gabe

ORDUKO GIRO POLITIKOAZ ZERBAIT

Bertsok beren garaian eta giroan ongi ulertzeko, Auspoaren Sail Nagusiko *Karlisten Leenengo Gerrateko Bertsoak* izeneko liburua leitzea komeni luke irakurleak, dena ez bada ere, gutxienez, gerrate “*realista*” delakoaz ari diren aurreneko ehunen bat orrialde bai behintzat; hantxe aurkituko baititu, hemengo kontu asko ulertzeko behar dituen argitasunak, Antonio Zavalak orriz orri emanak. Nik ere, hantxetik hartu ditut argibide asko, eta nere oharretan, *ASN4 (Auspoaren Sail Nagusia 4)* laburduraz adierazi, liburu haren aipamena egin dudan bakoitzean.

Frantzestea (1808-1814) bukatu ondoren, Espainiara itzuli zenean, Fernando zazpigarrenak Kadizko Konstituzioa (1812) baztertu eta berriz atzera *absolutismoa* ezarri zuen. Orduan, Konstituzioaren alde zirenek, *liberalek* alegia, herbestera jo behar izan zuten.

Gobernu *absolutista* hark sei uztez iraun zuen, baina 1820ko Urteberri egunean, Riego jenerala Konstituzioaren alde altxatu, eta han eta hemen aldeko asko sortu zitzaion esker, Fernando erregek berriz atzera amore eman behar izandu zion Konstituzioari. Martxoaren bederatzian zin eginarazi, eta biharamonean bertan publikarazi zioten liberalek, erregeak berak sinatua, honako agindu hau: *Marchemos francamente, y yo el primero, por la senda constitucional*. Bistako da, isilik bai, baina, berenak gogoan zituztela geldituko zirela *realista* zaharrak.

Beste hiru urtean (1820-1823), erdaraz *trienio liberal* deituan, eutsi zioten nolahala liberalek beren buruzagitzari, baina, belaxe *realistak* gailendu ziren atzera. Izanez ere, garai hartan, Europa osoan kasik, *abosolutismoa* baitzen nagusi. Baita Fraitnzin bertan ere; hain xuxen, Luis XVIII erregeak bidali baitzitu, «*San Luisen ehun mila seme*» Espainiko *realistei* laguntzera.

Bidasoaz honuntz 1823ko apirilaren 7an igaro omen ziren soldadu *luistar* haiek, eta bidean eragozpen haundirik gabe, noski; aste bete baino lehen Bilbon baitziren, eta hilabete pasatxora berriz Madriden. Donostian, ordea, buirilaren 27ra arte ez omen ziren sartu; liberalak inon baino gailenago ziren sinale.

Dena dela, *realisten* gerraldi hark, badirudi, ez duela horrenbesteko arrastorik utzi gure gogoenean. Hala esaten baitu Antonio Zavalak ere:

...*realisten gerra ori (1821-1823) beste bi gerra aundiren arteko gerra txiki bat izan zan: frantzestea (1808-1814) eta leenengo gerrate karlista (1833-1839) bitartekoa. Eta aundiak txikia estali egiten du beti (ASN4, 53.or).*

Bersa berriac.

Oraingo pasaduroa
^{hura} deklaratu
 izango dela demizat
 ni ni cenec amparatu
 biniñun lagun guochie
 ez nabe encargatu
 ez nuzala galdueo
 naibadit empenatu
 cerbait ueguin gabe
 ez nintezuz Gueratu.

Milla ta zoraronda
 obei garrren urtean
 a cer penac porlu oran
 jendaren artean!
 costandadia besteris
 ean orcinu balean
 jango covaren liguea
 arturic oin pean
 postura ostant luxaro
 gu oin querindex quean.

Au zan Marchaco illoren
 bederaci garrona
 orpeque juramentura
 obligatu zutena
 publicatu coiten
 bere bicia pena
 ez pazuen equin nay
 aguncin ostena
 Induban cumplitu zuten
 zori gaiztoen tema

Peti presidonan
 da gure principex
 numbrut ezago comboni
 justicia izatea
 baldin penitit bada
 boicic iborea
 domborax bellatucodu
 cenec bere cortea
 ordubanchien egungoda
 espanian paquea.

33
 Errogatu jesusi
 cenec bere partetic
 ten baiden libradozala
 tranca orretalic
 folla degun artean
 au bere parajetic
 seburo huanbopura
 puzuea izatetic
 sin ouia ez aizu urten
 guizon ori echetic.

Estadu negar garrian
 boar guanduen jarric
 lecu eman baxazien
 constitucioare
 colorca eman arren
 ganetic eder garri
 religioic gabe
 izango guinan sarre
 gauza ori sortuzatenac
 bastante dira larri.

Oro galdu ez dedin
 gure nacioa
 condonatu dezagun
 constitucioa
 libertade gure tota
 droga ta sepioa
 ori da leque orrec
 dacarren lecu
 berrez oro beacada
 inguiciva.

Orañ guizona franco
 badiga espanian
 ofiran xa onetan
 funaden aspaldian
 cengatican cebildian
 oit asco pueardian
 erde oin fiata
 echico familjan
 lanic asco baguenduen
 nere bere alderdian.

¹³
 Guethen aguntarida
 dupeuan guhima
 gauzac componendabil
 aldan on boona
 aren contra vitanæ
 daducaten pena
 in undie eon eguin
 bora naiducha
 juzac emanyodu
 beardan ordena.

¹⁴
 Alabalu dezagan
 gorotidi jauka
 orre merceditu
 orra eta famoa
 bora etori zaigu
 frapostie aurrena
 obrelan ezagundu
 guizon fina dona
 arcor icui d'naidu
 zuen dabillena.

¹⁵
 Chit da balientia
 berorren batalloya
 beren alde daucaz quitte
 beze eta goya
 jangoicoae emanie
 ordaco doaya
 guero ore ateradu
 bere arrazoya
 graciae emateco
 orainchen da sasoya.

¹⁶
 Viva viva gorotidi
 gure defensorca
 oy au guizon estimatu
 parenie gabea
 aspaldi idugui dit nic
 bedorren galdea
 cuidadolan beti nola
 dabillen abadea
 arco amparatu du
 gure orlandadea?

¹³
 Hozaya ta Orosa
 nundie ole dabilza
 villa nabil arrastoc
 atera albaniza
 eon sumplitie due
 eman zuen vza
 jangoicoae ezlie eman
 irrembeste dicha
 orain bjoaz por alto
 mereci duen guisa.

¹⁴
 Orra irugarrona
 orain atera jauka
 guizon abelladala
 izandudu fama
 togratu izan bali
 dizeo zuana
 baste galduco zuen
 gure luyi ona
 bami beti esperan za
 jangoicoaganda.

¹⁵
 Beren capitanequin
 jureta bicoae
 lapurritan eguitec
 guelix eran jijoac
 bazuec pobreac aran
 bestiae aundiscoac
 aizagu ona zuten
 anchicem mendicoac
 ezbituxte atera
 prodijio gauztoac

¹⁶
 Oraingo combat guizon
 chit dira gentia
 bama gure exquera
 arras innocentia
 ya franco icuidu
 pecazari fondeac
 orobat ddizendira
 beste trabajanteac
 ezta inor ongiu arcen
 daducana quenceac.

Conpluiciozale
 picaro ingratoae
 lucifer eta Parraabas
 riran becin gaixtoae
 jan edan. bicio gaizto
 gaheraco jooae
 simpluicio baciluzten
 gubi quindutacoae
 eztaguit nola daduzcan
 bicirie jangoicoae.

Jnoze galdecen badu
 pueta bicoax
 aurtenge ardien guisa
 dirandae badijoax
 danu aundotio eztago
 oyeec izcutatuax
 oso. ornegaturicau
 cebizan jangoicoax
 notici aua ditugu
 mendicoax.

Constitucio ~~18~~ ori
 bijoa noramala
 orra epandeza que gu
 orra rya dala
 cergatic atera zuen
 p[er]samentu argala
 aspalduan izan du
 beas aumbat gala
 orain c[er]ta[er]a du
 viva kauron tragala.

Orra orain obey verso
 jermoy baten pare
 orango ocaioae
 obligatu nabe
 inore equin nai bade
 arraxoyen jabe
 min artuico duuae
 norqu badirade
 orra nic declaratu
 orrecolo gabe

Horra zergatik pasa izanen ziren isil samarrean hemengo bertso hauek ere. Ez baitakigu gainera, inoiz imprimatu baziren ere. Nik ezetz uste, bestela, orduko inprentaren batean edo beste zokoren batean azalduko baitzen kopia moldez jotakoren bat. Eta nik dakidala, behintzat, ez da inon azaldu. Izan ere, orduko giroa, ez baitzen batere samurra izanen, bertsoak inprentaratu eta nolanaahi zabaltzen hasteko.

NOIZ IDATZIAK OTE DIREN?

Nere suma oker ez badabil, Gorostidi jenerala Fraitztitik etorri eta liberalen aurka altxa zenetik gutxira, 1822 urtearen atzen aldera, edo 1823aren aurrenetan, idatziak behar dute bertsook. Edozein modutan ere *trienio liberala* (1820-23) azkeneko putzetan zela. Bertso sail honetako bigarrenak, hala-ko zerbait adierazten baitu, nere iduritan:

2

Milla ta zorcireunda obei garren urtean
 ¡O cer penac sortu ciran jendearen artean!
 cristandadea besteric ezan erreinu batean
 jangoicoaren leguea arturic oin pean
 postura onetan luzaro gu ecin gueundezquean.

Bertso horren bukaeran esaten den, "*postura onetan luzaro gu ecin gueundezquean*" horretatik, bai batirudi liberalen aldia ahulduxe eta *realistak* nagusitzen hasiak direla atzera. Horrez gainera, giputz *realisten* buruzagia, Gorostidi jenerala, goitisko harroturik dabilenekoak direla ematen dute honako hiru bertso hauek:

10

Alabatu dezagun **gorostidi** jauna
 Orrec merci ditu onrra eta fama
 bera **etorri zaigu franciatic** aurrena...

11

Chit da balientea berorren **batalloya**
 beren alde daucazquite beac eta goya...
 gracia emateco orainchen da sasoya.

12

Viva viva **Goristidi** gure defensora
 oy au guizon estimatu pareric gabea...
 asco amparatu du gure cristandadea

Inondik ere, liberalen kontrako burruka irabazixea dutela, Gorostidiren aldeko *realistak* animatzera datozela dirudi, bertso horiek.

Nola alde batekoak hala bestekoak, amorrugorrian gerran zebiltzala, nor atrebitu ordea, bertso horiek inprentaratu eta publikatzera? Nik uste, egilearen eskuetan bertan gelditu izanen zela bertso paper hau, sekulan inprentara gabe; eta ez asko fida, apaizen batek sermoian botatzeko idatziak izatea ere,

herriko jendeari Gorostidiren alde eragiteko. Hain zuzen, Tolosatik Donostira bitarte honetan izan baitzituzten *realistek* istilurik haundienak, *liberalak* mendean hartzeko.

Zirena zirela, bertsoon balio politikoarekin bukatzeko, honatx, berriz ere, Antonio Zavala jaunaren iritzi argigarria:

Gerra orri realista esaten bazaio ere, karlisten leenengo gerratearekin zer ikusirik asko du. Izan ere, karlistatean burrukatu ziran bi taldeak ordurako osatuta baitzeuden: liberalak alde batetik, eta bestetik realistikak, andik urte gutxira karlistak izango ziranak alegia.

ORDUKO GUDALBURU BATZUK

Bertsopaper honetan azaltzen dira hainbat izen, gerrate hartan gudari buru ibili zirenenak, eta jakin nahi izatera, hona haietako batzuren argitasun batzuk:

-Gorostidi: Apaiz militar honetaz, hala dio Antonio Zavalak:

"Frantzisko Maria izenez, Albizturren jaioa. Frantsestean parte artu zuan, Espoz y Mina eta Jauregiren agindupean. Gerra ori bukatu eta Anoetako erretore izan zan. Ostera ere gerrara atera zan 1822an, liberalen aurka oraingoan, talde baten buruzagi. Erri eta toki izen asko aitatzen dira aren ibillaldietan: Zegama, Motriku, Zarautz, Aia, Urdaneta, Iraeta, Lastur, Itziar, Mendaro, Markina, Urrestilla, Beizama, Lizarra, Arroniz, Dicastillo, San Martzial, Irun, Bera-Bidasoa...

Gerra Ondoren, Fernando VII garrenak Santiago-Konpostelako kanonigo egin zuan. Erregea ildakoan, Don Karlosen alde armak artu zituan. Baiña, Cabana mendian, Tabeiros erriaren sailletan, Pontevedra probintzian, prisionero artu zuten, eta afusilatu.

Liburuxka bat atera zan aren guerrako ibilladiekin: *Relación histórica de las operaciones militares del Cuerpo de guipuzcoanos realistas acaudillados por el presbítero don Francisco María de Gorostidi... San Sebastián. Imprenta de Ignacio Ramón Baroja. Año 1824*. Argitalpen ontan oinarriturik, artikulua bat idatzi zuan Pio Barojak 1933 urtean: *O.C., tomo V, 1177*. orrialdean. Guk emen esandakoak idazlan orretatik artuak dira". (ASN4, 41.or.).

-Artzaia: Honela aitatzen du Aita Zavalak:

"Gaspar Jauregi jenerala, *Artzaia* esaten ziotena, Urretxukoa zan, eta gazte denboran artzai izana. Ortik beraren izengoitia. Frantzesen kontra asi zan gerran; eta , graduak irabaziz jeneral izateraiño iritxi. Fernando VII garrena erregea il zanean, Frantzian bizi zan. Baiña liberalak etorri arazi zuten, eta 1833ko azaroaren 6an *comandante de la columna de voluntarios de Guipúzcoa* izendatu". (ASN4, 131. or.)

Bere izenean ateratako bertso sail bat ere bazuen *Artzai* honek, Hona ale batzuk:

Don Gaspar de Jauregui orobat Artzaiak
itzegiten dizute euskaldun anayak;
entzun bada arretaz, nere ots ta deiak:
ez dakar gauza onik seta edo leiak.

Probintzia onetan tropen buruzagi
denbora gutxi dala nau erregiñak jarri
sotilki nai nioke ekin nik lanari
antustek ez nazan arrotu geiegi.

Ekusten banaiz ere gaur txit goratua,
nere gazte denbora ez daukat aztua;
nekazariatik izanik sortua,
oien galeraz nago agitz penatua.

Horra zurikeria eder askoak, bertso bidez nekazari jendea bereganatzeke.

-Duque angulema: Angulemako dukea, alegia. Luis Antonio Borbongoa zen, Artoisko kontearen semea. Bere lehengusina Maria Teresarekin, Luis XVI.aren alabarekin, ezkondu zen 1799an eta ez zuten ondorerik izan. Napoleonen aurka Midi aldeko jendea altxarazten saiatu zen. Bertsook ipini ziren garaian, *luistarren* gidari ibili zen Espainian barrena, baina, 1830an exiliatu egin zen atzera, aitarekin batera

-Soroa: maiz azaltzen da garai hartako bertso paperetan, baina, Aita Zabalak ere ez du ematen gudalburu liberal honen argitasunik.

Ikus, bestetan beste, ASN4, 20. orriko 22. bertso hasieran:

*Iriarte, Soroa –bijak ze mutillak!–
Esanik dirianok ginala serbillak...*

-Asura: deitura ofiziala ote da *Asura*, edo izenordea, *Asurakoa* zelako? Zena zela, Eratsungo Asurako eta Zumarretzako burniolen jabe izandako Muñagorri eskribau eta foruzale sonatua ekarri dit gogora izen horrek. Gauza jakina baita Asuran lo eginez eta maiz ibilia zela. Ez ote zioten horregatik, herrian bertan, Berastegin alegia, *Asura* deituko? Muñagorri bera ez bada ere, ez ote liteke haren langile taldeko olagizon *Asurar* liberalen bat izan *Asura* hori? Auskalo... Uste baitut *Asura* apelidoko jende franko bazela Gipuzko aldean zabaldua, eta haietakoren bat izatea ere ez harritu, Asurako burniolekin eta Muñagorriekin deus ikustekorik ez duena.

-Anchiz-en mendicoac (?): *Anchiz* edo delako hori jende izena ote da? Nik uste baietz. Garai hartan soldadu talderen baten buru zebilena, baina, bertso gileak ongi menderatzen ez duen izena, seguru aski ere. Ikus hemezortzigarren bertso amaiera. Han ere, zalantzagatik edo, aipatu gabe uzten den izena hauxe bera dela baitirudi. Ez ote da *Frantxo* izanen? Ikus ASN4 an, 28 eta 41 orriak. Honela dio Antonio Zabalak:

Aitatzen diren beste jaun oien aztarrenik ez degu arkitu, Frantxo eta oiena alegia, billa saiatu bagera ere.

Beste zenbait izen ere aipatzen da bertso hauetan, baina horien argitasun pizarrak, bertso bakoitzaren azpi-oharretan ematen dizkizut gero.

GARAI HARTAKO JERGA POLITIKOA

Garai hartako gudalburuen izenak eta izengoitiak ezezik, politikan erabili ziren esamolde eta hitz berezi batzuk ere ageri dira bertsoetan, eta honatx nabarmenenetako batzuk segidan:

-**Peseta bicoac:** *liberalac, konstituzio zaleak...* Honelatsu dio Lehen Karlistadako koplak ezagun hark ere:

Gobernuak baditu *pezeta bikoak* (bis)
Bai eta Don Karlosek bolontarioak
Bolontarioak, ez jornaleroak.

Beren burua *pezeta bitan* saltzen zutelakotz edo, *jornaleroak* ere deitzen zien liberal konstituzio zaleei realistek. Eta liberalek berriz, *serbilak*.

-**Trágala:** Garai hartan maiz erabilitako hitza. Honela dio Antonio Zavalak: "Liberalen kanta zan ori, realistei burla egiteko asmatua (...) estribilloak onela zion guxi gora-bera: «Trágala, trágala tú, servilón, tú que no quieres Constitución». Esaera ori eguneroko izkeran sartu zan gero, eta gaur egunean ere erabiltzen da: cantarle a uno el trágala. Iñori gogoko ez duana irentsi araztea esan nai du" (ASN4, 40. or.).

Testubarren horretan sortua zen *serbil* deitura iraingarria ere:

*Amaika bidar etzun genduban trágala,
zalako gure errija ziñuen serbilla*
(ASN4, 21. or. 24. bertso bukaera).

Liberalak realistei edo monarkia zale absolutistei deitzen zien *serbilak*, gihar giharretik iraindu asmoz. Manezaundi luzaidarrak ere hala dio absolutisten gerrate hartaz ipinitako *Donostian Soldado* izeneko bertso sailean:

*Nafarroako serbil lepondo gorriak
Luzifer lotsa diro haien koloriak.*

Eta J. M. Satrustegi zenak esaten zuen, bertso horietan erriberakoak direla "*Nafarroako serbil lepondo gorri*" horiek. Gu, aldiz, *montañesak*, mendialdeko nafarrok.

-**Lairon(ak):** liberalak ziren *laironak*, eta zenbait aldiz *lairon arruak* deitzen zieten realistek. Nondik sortua ote da gure kanta zaharretako lelo onomatopeiko hutsa dirudien hitz sorgin hori? Orotariko Euskal Hiztegiak jaso ez badu ere, usu ageri baita garai hartako bertsoetan. Hara nola:

*Sabelak estututa, ezpanak sikurik,
dabiltz laironak orain buruz beraturik
poltsak urritu eta, ez adiskiderik...*

*Tragau biariko dala euren aginduba
dogu lairon arruen lelo ta suñuba...*
(ASN4, 26. or. 8. bertso amaiera).

*Baña damatxu arro ta bere laironak,
Napoleontar almutz ondo ezagunak,
leenago ler egingo dozube guztijok
guri ezarri baño zuben buztarrijok*
(ASN4, 28. or. 14. bertsoa).

*Ai, liberal tristiak, egin dau zubenak
laster dozuz ikusi betiko azkenak.
Laironak lutuz dagoz, damia geixorik,
ez dago osatzeko inun medikurik.*
(ASN4, 29. or. 21. bertsoa).

*Agur bada betiko, liberal arruak
agur lairon ta dama agonijakuak.
Kadiztik urten eta biurtu bertara
zuben azur ustelok an obitutera.*
(ASN4, 30. or. 24. bertsoa).

Bistan da, beraz, hitzetik hortzera erabilia izan zela *lairon* hitza, realisten eta liberalen garaiko espa bizi hartan. Bordatxuriko amona zenari behin baino gehiagotan entzun izan omen dio Javier Salbarredik *lairona* hitza Berastegin, gutxi gorabehera *bilaua*, *traidorea* edo gisako esanahiarekin. Kontuak hola, uste dut ongi merezia lukeela txoko ttiki bat euskal hiztegieta ere.

-Viva viva!...: Jakinen nuke pozik, lehendik nola adierazi duen euskaldunak esklamazio modu hori, bere hizkera naturalean, euskaraz alegia? Sabino Arana Goiri gidari zutela, jeltzale garbizaleek *Gora Euzkadi!* sortu eta ugaldututenean, falanjistek aterea izan behar du *“Arriba España”* sonatu hura ere, jeltzaleen kalko hutsez eta mendekuz. Edo alderantziz ote da?...

Dena dela, nik uste, orduko eta puskaz lehenagoko euskaran ere, *Viva!* edo *Biba!* zela Bizkaitik Zuberoaraino erabiliena. Baina ez du merezi gauzak nahastent berriz hasteak. Ikus, nahi izatera, auzi zaharberritu honen gainean *“Dakiguna ikasten”* liburuan 63-66 orrietan neronek orain berriro esandakoak.

BESTE OHAR TTIKI BATZUK, BERTSORIK BERTSO

Aurreneko txandan bertsoak leitu, eta baliteke, gauza asko ez ulertu izatea. Orain berriz ikus ditzakezu, hona arte esandakoaz gainera, neronek bertsoz bertso egindako azpi-ohar ttiki batzutan erreparatuz. Bai, badakit, nere oharpen ezerez horien orde, zuk beste batzuk eginen zenituzkela, seguru aski. Egin bada, nereak zuzendu eta edertuz, nik behintzat, bihotzez eskertuko baitzikizut.

1

Oraingo pasadizoa
nai nuque declaratu
izango dala derizat¹

¹ *derizat*: deritzat: iruditzen zait, *eritzi* aditzaren erabilera trinkoa.

ni ceñec amparatu
 biñipiñ lagun guchic
 ez nabe² encargatu:
 ez naizela galduco³
 nai badet empeñatu
 cerbait iceguin⁴ gabe
 ez ninteque gueratu

2

Milla ta zorcireunda
 obei garren urtean
 ¡O cer penac sortu ciran
 jendearen artean!
 cristandadea besteric
 ezan erreinu batean
 jangoicoaren leguea
 arturic oin pean
 postura onetan luzaro
 gu ecin gueundezquean.

3

Au zan Marchoco illaren
 bederaci-garrena
 erregue⁵ juramentura
 obligatu zutena
 publicatu cioten
 bere bicia pena
 ezpazuen eguin nay
 aguincen ciotena
 orduban cumplitu zuten
 zori gaiztoco lema

4

Beti presidioan
 da gure principea⁶
 numbait ezayo combeni
 gustoric izatea
 baldin posible bada
 biciric etorcea
 demboraz billatuco du

² *nabe*: naute. Leitzako adizkera ekarri dit gogora. Badira *leitzarrismo* gehiago ere tarteka: 1/5 *biñipiñ*; 2/2 *obei* + 19/1 *obey*; 13/3 *arrastoac*; 19/4 *nabe* berriz ere.

³ Horretan sinale, giro gaiztotu hartan, bertsoak ateratzeak bere arriskua bazuela.

⁴ Honezkero konturatuko zinen, bertso berrion egileak ez dituela oraindik *tz*, *ts*, *tx* euskal fonemak ezagutzen, beti *z* (*c*), *s*, *ch* forman idazten baititu, garai hartan normala zen bezala: 1/9 *iceguin*: hitzegin; 3/1 *marchoco*: martxoko; 3/2 *bederaci*: bederatzi; 3/8 *aguincen*: agintzen; 4/3 *ezayo*: etzaio; 5/9 *ezaigu*: etzaigu... Erne, beraz, nahastu gabe.

⁵ *errega* hitza -a itsatsirik gabe darabil, *errega* jarri behar zuen bestela.

⁶ Fernando VII. *errega*, liberalen menpe Frantzian dagoena, alegia.

onec bere cortea
ordubanchen⁷ egongo da
españian paquea.

5

Erregutu jesusi
ceñec bere partetic
len bailen libra dezala
trance orretatic
falta degun artean
au bere parajetic
sebu⁸ izango guera
paquea izatetic
sin causa ezaigu irten
guizon ori echetic

6

Estadu negargarrian
bear guenduen jarri,
lecu eman bacizayon
constitucioari.
colorea eman arren
gañetic edergarri
religioric gabe
izango guiñan sarri⁹
gauza ori sortu zutenac
bastante dira larri.

7

Oso galdu ez dedin
gure nacioa,
condenatu dezagun
constitucioa,
libertade gaizto ta
droga ta sesioa¹⁰
ori da legue orrec
dacarren lecioa
berriz ere bearco da
inquisicioa.

8

Orain guizona franco
badegu españian
esperanza onetan

⁷ *ordubanchen*, hurrena berriz, 11/10 bertsoerlean *orainchen* azken *-n* horrekin.

⁸ *Sebu*: seguro. Bihurrera honek, *g<b*, beste hitz bat ekarri dit gogora: *abudo* < agudo.

⁹ *Sarri*: laster, belaxe, geroxeago, denbora gutxi barren.

¹⁰ *Sesioa*: elkarren arteko gatazka, istilua... Badirudi, bertso honetako diskurtsoa sekula guzikoa izan duela jendaje kontserbadoreak, gaur ere igoaltsu segitzen baitu.

guiñaden¹¹ aspaldian
 cergatican cebilzan
 chit asco picardian
 erdic ecifi fiatu
 eheco familian
 lanic asco baguenduen
 norc bere alderdian.

9

Guztien aguintari da
duquean gulema (sic)¹²
 gauzac componcen dabil
 aldan ondoena
 aren contra ciranac
 daducaten pena
 iñundic ecin eguin
 berac nai duena¹³
 juezac emango du
 bear dan ordena.

10

Alabatu dezagun
 gorostidi¹⁴ jauna
 Orrec mereci ditu
 onrra eta fama
 bera etorri zaigu
 franciatic aurrena
 obretan ezagun du
 quizon fiña dana
 ascoc icusi nai du
 zucen dabillena.

11

Chit da balientea
 berorren batalloya
 beren alde daucazquite¹⁵

¹¹ *giñaden*, ikus gero, berriz 19/8an *dirade*. Nondik sortua ote dugu aditz *buztan parasito* hau, *-de dirade, ziraden, gerade, giñaden, zerade, ziñaden...* Ez ote da erdararen kalkoz hizkera jasoago edo nobleago erabili nahi antzu batek kutsatua izanen? Honela darabil, besteak beste, Kixotek, lehen parteko XIV. kapituluaren akaberan: *si desta contienda y caida quedárades con vida* eta baita XIX kapituluaren bukaera aldera ere: *Si no os picárades más de saber(...), vos llevarades el primero en licencias, como llevastes cola*. Ez dakit euskal filologoen aztertua duten aspaldiko *aditz-buztan* honen sorrera eta ibilera luzea, baina, horra nik nere ezjakin guzian hizkuntza batetik besterako zubiaren sokamuttur batzuk azaldu. Garaitsu berean, J.I. Iztuetak ere, barra barra darabil, *Gipuzkoako dantza gogoangarrien kondairan*, hasiera beretik: *diradenak, zeraden, geradenentzat, etziñaden, diradela, ziradelarik...*

¹² Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK atalean duke honen datuak.

¹³ *berac naiduena: berec nahi duena*. Lehendik konturatuko zinen, Bertso hauetako adizkeran, galdu egiten dela *u-e* bokal arteko *-t-* hori: 13/6 *ecin complitu due, eman zuen iza*: ezin kunplitu dute, eman zuten hitza. 18/7 *izan due*: izan dute; 20/7 *duenac*: dutenak.

¹⁴ Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK atalean jeneral honen kontuak.

¹⁵ *daukazkite*: dauzkate, daduzkate. Goizuetan *dauzkite* esaten dugu oraindik.

beac eta goya
jangoicoac emanic
orrelaco doaya
guero ere atera du
bere arrazoya
graciac emateco
orainchen da sasoya.

12

Viva viva **Goristidi**
gure defensora
oy au guizon estimatu
pareric gabea
aspaldi iduqui det nik
bedorren¹⁶ galdea
cuidadotan beti nola
dabilen abadea¹⁷
asco amparatu du
gure cristandadea.

13

Arzaya¹⁸ ta **Soroa**¹⁹
nundic ote dabilza
billa nabil arrastoac
atera albaninza
ecin cumplitu due
eman zuen iza
jangoicoac ezte eman
orrenbeste dicha
orain bijoaz *por alto*
mereci duen guisa

14

Orra irugarrena
orain **Asura** jauna²⁰
guizon abilla dala
izandu du fama
logratu²¹ izan balu
deseo zuana
laster galduco zuen

¹⁶ *berorren* lehen, 11/2 bertsolerroan, eta *bedorren* orain. Inbidia ematen du hitzak letra bihurtze-ko naturaltasun lasa horrek, gaur egungo xuxenkeria ortografiko edo fonologiko extu eta ergel hone-tatik begiraturik, bai behintzat.

¹⁷ Liberalen aurka altxa aurretik, Anoetako erretore izana baitzen.

¹⁸ Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK sailean *Artzai* honen kontuak.

¹⁹ Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK sailean jaun honen aipamenak

²⁰ Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK sailean *deitura* honetaz esandakoak.

²¹ Zenbat bider leitua ote nago *logratu* aditza bertsopaperetan! Orain *lortu* erabiltzen dugu, baina, ez da oso aspaldiko *puritanismoa* ere. Euskaragoa ote da ordea *lortu*?

gure legue ona
baño beti esperanza
jangoicoagana.

15

Beren²² capitanarequin
peseta bicoac²³
lapurretan eguiteco
gutziz ciran **pjoac**²⁴
bazuec pobreac ciran
besteac **aundiscoac**²⁵
aizaqui ona zuten
anchicen²⁶ mendicoac
ezdituzte atera
prodijio gaiztoac.

16

Oraingo cenbat guizon
chit dira ajenteac
baña gure ezquera
arras inocenteac
ya franco icusi du
necazari jendeac
orobat²⁷ adizen dira
beste trabajanteac
eztu iñorc ongui arcen
daducana quenceac.

17

Constituciozale
picaro ingratoac
lucifer eta Barrabas
ciran becin gaiztoac
jan edan bicio gaizto
gañeraco jocoac

²² Askok galdu da pluraleko *beren* hori, eta *bere* erabiltzen da kasik beti pluralean zein singularrean, holako konkordantzia asko galtzen ari da euskara joskeran, hizketako isuria eta zehaztasuna ahuldu ahalean.

²³ *peseta bicoac*: liberalac. 18/2 bertsolerroan berriz: *peseta bicoaz*.

²⁴ *pjoac*: ausartak, trebeac, azkarrak... Ez, ez zen gaurko *pjo* klasea. Oroitzen Bautista Bazterretxeren bertsoaz? Hemen bezalaxe, hartan ere lapurretari lotua ageri da *pjo* kontua:

*Bautista Bazterretxe, muriko pijua,
nere gurdi ardatza (bis), ostuta dijua.*

²⁵ *aundiscoac*: haundi samarrak, aberats antzekoak... Gaur *haunditxoak* esanen lukete seguru aski, Berastegi aldean, erruz galdu baita *-sko* atziskiarene erabilera ugaria: *gutisko, luzesko, maitesko, gehisko, idisko, zurisko, berrisko, ttikisko, motzesko, altusko, goitisko, hobenskonak*... Zenbat modutara aditua ote nago Goizueta aldean!

²⁶ Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK atalean, honi buruzko zalantzak.

²⁷ *orobat*: *hala berean, igual berean*. Gaurregun herriak galduxea duen esanera.

cumplituceco bacituzten
guri quendutacoac
eztaquit nola daduzcan
biciric jangoicoac.

18

Iñorc galdecen badu
peseta bicoaz.
aurtengo ardien guisa
diranac badijoaz
dañu²⁸ aundiric eztago
oyec izcutatuaz
oso ernegaturican
cebilzan jangoicoaz
notici obeac ditugu
(..?..) ²⁹ mendicoaz.

19

Constitucio ori
bijoa noramala³⁰
erraz esan dezaquegu
arrazoya dala
cergatic atera zuen
pensamentu argala³¹
aspaldian izan due
bear aimbat gala
orain cantacea due³²:
viva **lairon tragala**³³.

²⁸ *dañu*: kalte. Hagitz maite dut hitz hau, eta berriz esanen dut *kaltetu* baino euskara hobegoa iruditu izan zaidala beti *dainatu* aditza. Eta hala ez balitz, eskertuko nuke bihotzez, filologo argiren batek esplikatzea zergatik. Orain hamar urte Xabier Mendiguren gaxtearekin aritu nintzan ezbaian, eta atzo bertan leitzen nion Koldo Zuazo jaunari, *dañu* erdarakada gordiña dela (Euskalkiak, 84 or.). Hau mixeria gurea!...

²⁹ hitzen bat falta da hemen, eta nik esan behar banu, 15/8 bertsolerroko *Anchizen* edo delako hori da falta dena. Ikus ORDUKO GUDALBURU BATZUK atalean, honi buruzko zalantzak.

³⁰ Erruz ageri dira *noramala* eta *norabuena* hitzak garai bateko bertso zaharretan, espainolezko *enhorabuena/mala* (en hora buena/mala) esaneratik hartu eta euskarazko *nora* zentzura ekarriz grazioski etxekotuak. Leitzarrek eta aresoarrek 1860 aldeko ihautetan izandako borrokaldia zela medio ateratako bertsoetan ere, honela dio hasierakoak:

*Aisoarren bandera
Ai nolakoa ote da!
Errekaldera ekarri due
erakustera.
Gero leitzarrek bidera
norabuenak ematera
aal zuenak ariñ yoan ziren
inaittera.*

Begibistakoa da, "norabuenak ematera" horrek, ironiaz "egur ematera" esan nahi duela.

³¹ *argala*: ahula, kaskarra, txarra,... eta ez preziskiki *mehe*, *mehar* huts.

³² *cantacea due*: kantatzea daukate, (kanta dezatela, nahi badue), (kanta dezakete)...

³³ *lairon tragala*: ikus bi hitzonen zentzua ORDUKO JERGA POLITIKOA sailean.

20

Orra orain obey verso³⁴
 sermoy baten pare
 oraingo ocasioac³⁵
 obligatu nabe
 iñorc eguin nai badu
 arrazoyen jabe
 miñ artuco duenac
 nosqui badirade
 orra nic declaratu
 errecelo gabe.

KANTATZEKO EDO LEITZEKO BERTSOAK OTE?

Hiru orri ditu bertsopaperak guzitara; aurreneko biak zortzina bertso-koak eta azkenean laukoa. Izatez, bosna puntukoak dira bertsoak, baina doinu jakin bat hartuta kantatzeko, neurri nahasi samar batean idatziak daudela ematen du. Niri behintzat, ez zait batere samurra egin, esaldiak doinu jakin baten neurrira plegatze kontua; eta hirulau modutara benik saiatu naiz gu-xienez.

Beste aldetik, berriz, bai esaldiak antolatzeke eta elkarri josteko tankeran, bai erriman, bertsolari kastako belarria duela iduritu zait egileak. Nola liteke, orduan, esaldiaren oina ongi etorriarren, doinuan ezin sartu izatea? Honetan inor baino lehen eta inor baino erneago aritua zen Orixek, honela erakutsi zigun:

"Ona emen lerro oiek neurtzeko bi bide: lelotarako edo kantatzeko egin direnena, eta esateko edo irakurtzeko egin direnena".

Eta hara nola argitzen dituen beste berastegiak batek, Paulo Iztueta jaunak³⁶, Orixek honetaz hain belarri eta buru ernez esandakoak:

"Orain ulertzen da Orixek zergatik aplikatzen duen bertsoen neurketan batzuetan *silaben legea* eta besteetan *oinena*, segun eta zertarako den, *kantatua* ala *irakurria* izateko (...).

Kantatzeko bertsoari doinuak ezartzen dio erritmoa; irakurria izatekoari, aldiz, hizkuntza mintzatuari darion berezko doinua dagokio eta horri segitu behar dio neurriak (...) eta bertsoak egiterakoan, oso kontuan hartu behar dira kantatuak ala errezitatuak izateko egiten diren".

Horra aukera ederra, Orixeren teoria horrek zinezko funtsik baduen proba egiteko. Hartu eskuan bertsook, eta egileak doinu baten arabera kantatzeko sortu ote zituen, edo inolako doinurik gabe bere usarioko hizketaren barne erritmoaren ariora irakurtzeko edo errezitatzeko sortu ote zituen ikus-tea, batera eta bestera probak eginez.

Ni ez naiz batere aditua, metrika eta oin kontu xorrotxotan, baina, Ori-xek honetan arrazoi guzia zuela aitortuz, eginen nuke apustu, irakurriak izateko sortuak direla bertsook, eta ez, inondik ere, doinu jakin baten lelora kantatzeko.

³⁴ hasierako titiluan *berso*, eta hemen *verso*, berriz.

³⁵ *ocasioac*: disputak, elkarren arteko gatazkak, ezin konponduak, istiluak.

³⁶ ORIXE SAIOGILEA, 167-168 orriak, *Triusque Vasconiae*, 2003.

EGILEAZ ARGIBIDE BATZUK

Bertsook idatzi zituenen nor izan zen jakiteko, bigarren bertsoan aitatzen den urtea, *“milla ta zorcireunda obei”* buruan ongi hartu, eta bizpauru urte goitibeheiti, garaitsu horretan Berastegiko elizako paper zaharrak aztertuz, eta idazkerak konparatuz, atera liteke nor zen bertsoon idazlea. Baina, oraingo ez dut horretarako betarik hartu; ez eta azterlan honek, hango eta hemengo artxiboetan eskatuko lukeen segimendurako patxadarik ere.

Dena den, gai honen arrastoan zer edo zer ibilia den Javier Salbarredik esan didanez, Juan Antonio Loydi izan omen liteke bertsoon egilea; sortzez Leaburuko Kilimodi baserriko semea, eta Berastegin aldi batez apez izana, noski.

Nolanahi dela ere, idazteko grazi puxka bazuela ezin ukatu. Eta sermoi kontuez ari garela, ez ote zituen bertso hauek ere mezan kantatzeko edo deklamatzeko idatzi izanen? Larri ibili. Begira zer esaten duen atzeneko bertsoan:

Orra orain obey verso sermoy baten pare
oraingo ocasioac obligatu nabe...

Edozein gerratetan ere, maiz erabili baitzuten apaizek, kulpitutik sermoi ikaragarri eta espantu bidez, euskaldun nekazari inoxoak alde batera edo bestera iraultzeko atarramentua. Segurantzia osoz ezin esan, ordea, zein izan zen bertso hauen egilea. Ez baita, gainera, batere, harritzeko bere eskua eta izena estalixetzen saiatzea ere, holako istiluetan. Inork izatekotan, Aita Zavalak argituko liguke hobeki, baina, oraingoz ezin hasi gure patriarka xaharra nolana nahi molestutzen; inoiz baino larriago, bere lan haundietan itoxea baitabilki-gu atzenaldi honetan. Hala eta guzi, ni baino trebeagoren batek asma baleza, eman biezaio aspaldiko ezjakin honen berri, nire animorik bihotzekoenak adierazi bidenabar.

ESKERRAK BIHOTZEZ:

Bukatzeko, nere eskerrik bihotzekoenak, Javier Salbarrediri, bertso paper hau nere esku baldarretan uzteko atrebentzia izategatik, eta Kontxi Zozaiari, gero bertsook dokumentatzeko, Auspoaren Sail Nagusitik, *Karlisten Leenengo Gerrateko Bertsoak* izeneko liburua uztean erakutsitako borondateagatik, eta nola ez, Patxi Salaberri jaunari, orriotan argitaratzeko ardura beregain hartzeagatik.

LABURPENA

Berastegi 1823: "Berso berriac"

Karlistaden garaiko bertsoak, bietakoak ere, aski ezagunak ditugu Aita Zavalak egindako bilketa eta azterketa lan ikaragarriari esker. Baina, realisten gerrateak ez zuen halako hotsik atera, ez eta orduko bertsoek ere. Bada, idazlan honetan, hain juxtu ere, hain ezaguna ez den gerrate hartako bertso paper ezezagun batzuen azalpena egiten da, beren garaian eta giroan txertatu bidenabar, testua xehero aztertuz.

Berastegin apez izandako batek paratuak izan litezke bertsoak, hala adierazi digu, behintzat, bertso paper honen zuztarrena eman digun Javier Salbarredi jaunak, baina, segurantzia osoz ezin esan.

RESUMEN

Berastegi 1823. Nuevos "versos"

Los versos (composiciones poéticas vascas) de la época de las guerras carlistas son bastante conocidos, gracias a la inestimable labor realizada por el padre Zavala. Sin embargo, la guerra de los realistas no tuvo tanta resonancia, ni tampoco los versos de aquel entonces. En este artículo hacemos un análisis minucioso de ciertas composiciones desconocidas hasta ahora, e intentamos situarlas en su época y en su ambiente.

El autor podría ser alguien que estuvo de cura en Berastegi; así opina al menos Javier Salbarredi, a quien debemos la pista de los textos que analizamos. Con todo, no se puede estar completamente seguro de ello.

RÉSUMÉ

Berastegi 1823: "nouveaux" vers

Les vers (compositions poétiques basques) de l'époque des guerres carlistes sont assez connus, grâce au travail inestimable du père Zavala. Cependant, ni la guerre des carlistes ni les vers de cette époque n'ont eu autant d'écho. On fait ici, une analyse minutieuse de certaines compositions inconnues jusqu'à présent, et on essaie de les situer dans leur époque et dans leur ambiance.

L'auteur pourrait être quelqu'un qui a été prêtre à Berastegi; c'est au moins ce que pense Javier Salbarredi, à qui nous devons la piste des textes que nous analysons. Cependant, on n'en est pas absolument sûrs.

ABSTRACT

Berastegi 1823: "new" verses

Verses (Basque poetical compositions) from the period of the Carlist wars are relatively well-known thanks to the invaluable work performed by Padre Zavala. However, neither the war of the royalists or verses from that time had such impact. This article performs a meticulous analysis of certain compositions unknown until now and tries to locate them in their epoch and atmosphere.

The author could be someone who worked as a priest in Berastegi; that, at least, is the opinion of Javier Salbarredi, to whom we owe knowledge of the texts analysed. We cannot, however, be entirely sure of this.

